

The Investigation of Gender and Gender Roles in the Textbook Images of Pahlavi Period

Zahra Alizadeh Birjandi^{*}, Zahra Hamed^{**}

Somayeh Poursoltani^{***}

Abstract

In addition to the role of textbooks in conveying information and understanding the curriculum, they can effectively socialize and institutionalize social values. Textbooks and their illustrations have a lasting effect on learners' attitudes and behavioral patterns by inducing content and concepts. One of the categories worth studying to understand these functions is how gender is reflected in textbook images. Therefore, in the present study, the images of elementary school books of the Pahlavi period have been examined in terms of gender and gender roles. This descriptive-analytical study aims to evaluate the role of textbook images in redefining gender roles and gender modeling of learners. The findings of this study show the effect of the presence of gender stereotypes in terms of the role and position of the two sexes in the family and the social system. The gender structure of the textbook images of the Pahlavi period indicates the limitation of the presence of women in the historical, political, scientific, and intellectual fields.

Keywords: Gender, Pictures, Women, Textbooks, Pahlavi Period.

* Associate Professor in History, University of Birjand, Birjand, Iran, (Corresponding Author)
zalizadehbirjandi@Birjand.ac.ir

** Assistant Professor in History, Islamic Azad University, Darab, Iran, z_hamed2003@yahoo.com

*** Master in History, Payame Noor University of Mashhad, Mashhad, Iran,
s.poursoltani82@gmail.com

Date received: 28/09/2021, Date of acceptance: 26/01/2022

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit <http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/> or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA.

پروپوزیشن گاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی در تصاویر کتب درسی عصر پهلوی

زهره‌ا علیزاده بیرجندی*

زهره حامدی**، سمیه پورسلطانی***

چکیده

تصاویر کتب درسی افزون بر انتقال اطلاعات و تفهیم مطالب درسی در فرایند جامعه‌پذیری و نهادینه سازی ارزش‌های اجتماعی موثر است. کتب درسی و تصاویر آن از طریق القای مطالب و مفاهیم، تأثیری ماندگار بر نگرش‌ها و الگوهای رفتاری فراگیران دارد. یکی از مقوله‌های در خور مطالعه برای درک کارکردهای مذکور، نحوه ی بازتاب مقوله جنسیت در تصاویر کتب درسی است. از این رو، در پژوهش پیش رو تصاویر کتب مقطع ابتدایی دوره پهلوی از بُعد جنسیت و نقش‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گرفته است. هدف پژوهش حاضر که به شیوه توصیفی - تحلیلی صورت گرفته، ارزیابی نقش تصاویر کتب درسی در بازتعریف نقش‌های جنسیتی و الگویابی جنسیتی فراگیران است. یافته‌های حاصل از این پژوهش نشان دهنده تأثیر حضور کلیشه‌های جنسیتی از منظر نقش و جایگاه دو جنس در خانواده و هم‌چنین نظام اجتماعی است. ساختار جنسیتی تصاویر کتب درسی دوره پهلوی

* دانشیار گروه تاریخ، عضو هیأت علمی دانشگاه بیرجند، بیرجند، ایران (نویسنده مسئول)،

zalizadehbirjandi@Birjand.ac.ir

** استادیار گروه تاریخ، عضو هیأت علمی دانشگاه آزاد اسلامی، واحد داراب، ایران،

z_hamedi2003@yahoo.com

*** کارشناس ارشد تاریخ، دانشگاه پیام نور مشهد، مشهد، ایران، s.poursoltani82@gmail.com

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۰۷/۰۶، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۰/۱۱/۰۶

مبین محدودیت حضور زنان در عرصه‌های تاریخی سیاسی، علمی و ساحت اندیشگی است.

کلیدواژه‌ها: جنسیت، تصاویر، کتب درسی، دوره پهلوی.

۱. مقدمه

تحقیقات پژوهشگران در زمینه یاددهی - یادگیری نشان دهنده نقش انواع قالب های تصویر در افزایش عملکرد شناختی یادگیرندگان است. زبان تصویر موثرتر از هر وسیله ارتباطی دیگر به علت اثرگذاری از طریق بینایی افراد، به عنوان یکی از ابزارهای آموزش غیرمستقیم همواره مورد توجه متولیان امر آموزش بوده است (نظری منظم و موسوی، ۱۳۹۴: ۲۷). یکی از جایگاه های کاربرد تصویر در فرایند امر آموزش، کتاب های درسی است. کتب درسی به عنوان یکی از ارکان و ابزارهای یادگیری، دارای متن و تصویر و سایر عناصری است که به یادگیری کمک می کند. تصاویر و نقاشی ها، شرایط کسب دانش و اطلاعات، پرورش مهارت های ذهنی و عملی و بینش دانش آموزان را فراهم کرده و حفظ و یادآوری سریع تجارب را موجب می شود (نوریان، ۱۳۸۷: ۱۳۰). از جمله مولفه های اساسی جامعه پذیری که از این طریق به دانش آموزان انتقال داده می شود، فرهنگ جنسیتی است. کتاب های درسی مقطع ابتدایی بیش از سایر مقاطع تحصیلی بر روند جامعه پذیری، تکوین هویت جنسیتی و ادراک دانش آموزان از مقوله جنسیت اثرگذار است. انجام مطالعات موردی در این حوزه با رویکرد انتقادی و مبتنی بر گذشته پژوهی، می تواند نقش مهمی در شناخت ریشه های تکوین فرهنگ جنسیتی ایفا نماید. براین اساس، موضوع مقاله حاضر به بررسی نقش های جنسیتی تصاویر کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی اختصاص دارد. این پژوهش با اتخاذ رویکرد توصیفی - تحلیلی به دنبال پاسخگویی به سوالات ذیل است:

- بازنمود جنسیت در تصاویر کتب درسی دوره پهلوی چگونه است؟

- سهم تصاویر کتب درسی دوره پهلوی در الگویابی جنسیتی دانش آموزان چه می باشد؟

۲. بررسی پیشینه پژوهش

محرمی (۱۳۸۱)، در پژوهش خویش با عنوان «مقایسه میزان توجه به نقش‌های جنسیتی در کتب درسی جدید و قدیم (مقطع راهنمایی، حرفه و فن)» ضمن تحلیل مقایسه‌ای تصاویر کتاب حرفه و فن در سال‌های ۱۳۷۸ و ۱۳۷۹ش به بررسی نقش‌های جنسیتی پرداخته است. نتایج حاصل از این پژوهش نشانگر تفاوت نقش‌های جنسیتی در بین دو جنس مذکر و مونث است. حاجی نصرالله (۱۳۸۲)، در مقاله «نقش الگوهای جنسیت برای کودک ایرانی»، با اشاره به اهمیت الگویابی جنسیتی کودک از طریق کتب اعم از کتاب‌های درسی و کتاب‌های داستانی به ارائه تحلیلی در باب نقش‌های جنسیتی و الگویابی جنسیت کودکان پرداخته است. یافته‌های پژوهش شیخاوندی (۱۳۸۵)، با عنوان «بازتاب هویت‌های جنسیتی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی آموزش ابتدایی و دوره راهنمایی تحصیلی»، نشان داد که در کتاب تعلیمات اجتماعی سال اول راهنمایی تقریباً در تکوین هویت جنسیتی دختر و پسر تعادل برقرار شده اما در کتاب‌های سال دوم و سوم، هویت جنسیتی دختران کم‌رنگ شده است. سیف‌اللهی و ابراهیمی (۱۳۸۷)، با بررسی مولفه‌هایی نظیر مشاغل، تصاویر، واژه‌های جنسیتی و فراوانی نام‌ها به تحلیل «نقش و منزلت زن در کتاب‌های درس فارسی مدارس آموزش و پرورش ایران» پرداخته‌اند. نتایج حاصل از این پژوهش نشان می‌دهد که متون و تصاویر بر پایه قالب‌های ذهنی مبتنی بر تبعیض جنسیتی تدوین شده است. هاشمی و شهرآرای (۱۳۸۷)، از طریق «بررسی باورها و ارزش‌های دانش‌آموزان، خانواده و کتاب‌های درسی درباره تساوی جنسیت» به این نتیجه دست یافته‌اند که محتوای این کتب، تقویت‌کننده مرزبندی‌های جنسیتی در میان دانش‌آموزان است. یافته‌های پژوهش افشانی و دیگران (۱۳۸۸)، در مقاله «بازتولید نقش‌های جنسیتی در کتاب‌های فارسی مقطع ابتدایی» نشان داده که از نظر کمی تصاویر جنس مذکر بیش از جنس مونث بوده است. علاوه بر این، تصاویر زنان عمدتاً در نقش‌های کودکی و نوجوانی و مردان در نقش‌های بزرگسالی تصویر شده‌اند. فروتن (۱۳۸۹)، در پژوهش خویش با عنوان «جامعه‌پذیری جنسیتی در کتاب‌های درسی مدارس ایران»: مطالعه نقش مدارس و کتب درسی در تکوین هویت جنسیتی دانش‌آموزان را مدنظر قرار داده است. سوگیری جنسیتی در الگوها و ویژگی‌های کارهای داخل و خارج خانه، هم‌چنین غلبه تصاویر و اسامی مردان بر زنان از مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش است. فروتن در

پژوهش دیگری، ضمن بررسی کتاب‌های فارسی، انگلیسی و عربی مدارس ایران و تحلیل مناسبات جنسیت و زبان، اشکال متعدد برتری جنسیتی مردان در کتب مذکور را نشان داده است (فروتن، ۱۳۹۰). قاسمی و همکاران (۱۳۹۲)، در مقاله «تحلیل تطبیقی محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش بین دو کشور ایران و سوریه»، به مقایسه تصاویر کتب درسی ایران و سوریه در مقاطع تحصیلی دبستان و راهنمایی پرداخته است و هماهنگی تصاویر مورد بررسی را با جهت‌گیری فرهنگی نظام سیاسی کشورها نشان داده است. یافته‌های پژوهش محمدتقی نژاد و همکاران (۱۳۹۴)، با عنوان «تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتب درسی ایران و سوریه با تأکید بر نابرابری نقش‌های جنسیتی»: نشان‌دهنده غلبه تصاویر جنس مذکر بر مونث در کتب درسی است. علاوه بر این، جنس مونث بیشتر در سنین کودکی و جنس مذکر در سنین جوانی به تصویر کشیده شده‌اند. زنان عهده‌دار نقش‌های مادری، معلمی و پرستاری هستند و مردان مشاغل تخصصی، حرفه‌ای و تولیدی را برعهده دارند.

وجه تمایز پژوهش حاضر با مطالعات انجام شده در این حوزه در دوره زمانی و تنوع کتب مورد مطالعه است.

۳. تعریف مفاهیم اصلی پژوهش

گیدنز، در تعریف جنس و جنسیت بر آن است که واژه جنس، آنگونه که در زبان عامیانه به کار می‌رود، مبهم است؛ به طوری که هم به گروهی از افراد و هم به کارهایی که افراد به آن دست می‌زنند، اطلاق می‌گردد. گیدنز، در ادامه برای روشن ساختن تفاوت معنایی دو واژه جنس و جنسیت، آن‌ها را از یکدیگر تفکیک نموده و جنس را به تفاوت‌های شناختی و کالبدشناختی میان زنان و مردان متمایز کرده است. وی در تمایز میان جنس و جنسیت، جنس را به تفاوت‌های فیزیکی بدن (تفاوت‌های بیولوژیک و آناتومیک) نسبت داده و عقیده دارد که جنسیت به تفاوت‌های روان‌شناختی، اجتماعی و فرهنگی بین زنان و مردان مربوط می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۹۲). در واقع، جنسیت، مشخصه زیستی نیست بلکه نقشی است که جامعه آن را در روند تربیت تعریف و القا می‌کند. نقش جنسیتی بر ساختی است که مختصات زنانگی و مردانگی را در اجتماع تعریف می‌کند (پورگیو و ذکاوت، ۱۳۸۹: ۲۹) و شامل

رفتارها، نقش‌های اجتماعی و اندیشه‌های اجتماعی است که فرهنگ حاکم بر هر جامعه‌ای آن را بر عهده دو جنس زن و مرد می‌گذارد. در ارتباط با نقش‌های جنسیتی افکار قالبی در مورد هر دو جنس در جامعه مشاهده می‌شود که دامنه انتظارات را از هر دو جنس تعیین می‌کند (نرسیسیانس، ۱۳۸۵: ۱۵).

این مفهوم، با مفهوم تقسیم کار جنسیتی یکی نیست؛ زیرا مفهوم نقش، ناظر بر انتظارات جامعه است که اساساً جنبه ذهنی دارد در صورتی که مفهوم تقسیم کار، به توزیع واقعی کارها و فعالیت‌ها اشاره دارد. به علاوه، مفهوم نقش، رفتارها و طبق برخی تعاریف، نگرش‌ها را نیز شامل می‌شود (تاج مزینانی و حامد، ۱۳۹۳: ۸۵). براین اساس کلیشه‌ها یا تصورات قالبی جنسیتی در بردارنده اطلاعات درباره ظاهر جسمانی، نگرش‌ها، علایق، صفات روانی، روابط اجتماعی و نوع شغل است. صرف شناخت این که یک فرد زن است این معنی ضمنی را دارد که آن فرد خصوصیات جسمانی خاص (صدای آرام و ظریف) و صفات روانی خاص (مهرورز، وابسته، ضعیف، عاطفی) خواهد داشت و فعالیت‌های خاص (مراقبت از کودک، آشپزی) انجام خواهد داد. کلیشه‌های جنسیتی، درخواست‌ها و انتظارات اجتماعی متفاوتی نیز ایجاد می‌کند. مانند اینکه مردان را بالفطره مدیران خوب و زنان را بالفطره احساساتی تعریف می‌کند که قادر به قضاوت صحیح نیستند. این تفاوت‌ها، دارای منشأ زیست‌شناختی نبوده و محیط‌های اجتماعی و فرهنگی نقش موثری در جهت‌دهی به افکار و رفتارهای جنسیتی افراد جامعه دارد (سفیری و منصوریان راوندی، ۱۳۹۴: ۳۸).

۴. فرآیند الگویابی جنسیتی کودک

جنبه‌های اولیه یادگیری جنسیتی در کودکان ناآگاهانه است. این جنبه‌ها مقدم بر مرحله‌ای است که کودکان می‌توانند در خود به عنوان یک پسر یا یک دختر برچسب بزنند. تعدادی سرنخ‌های پیش‌کلامی در رشد اولیه آگاهی جنسی مشاهده می‌شود (گیدنز، ۱۳۸۷: ۱۹۷). الگویابی جنسیتی کودک در جامعه براساس رشد شناختی و بخشی براساس یادگیری اجتماعی در نهادهای اجتماعی گوناگون چون خانه، مدرسه و غیره شکل می‌گیرد. در خانواده، کودک با مشاهده مادر و پدر و روابط آنها، اولین الگوهای جنسیتی خود را پیدا می‌کند. بزرگسالان زن و مرد معمولاً با کودکان به گونه

متفاوتی برخورد می‌کنند. تفاوت‌های مشخص در لباس، آرایش مو، سرنخ‌های دیداری برای کودک در فرایند یادگیری را فراهم می‌سازند. در مرحله بعدی، با استفاده از آموزش همگانی، بویژه تلویزیون درباره رفتار زنانه و مردانه اطلاعات کسب می‌کند (حاجی‌نصرالله، ۱۳۸۲: ۵۰). برنامه‌های تلویزیونی، کتاب‌های مصور و اسباب‌بازی‌ها که خردسالان در تماس با آن‌ها هستند، معمولاً تفاوت‌های میان ویژگی‌های مردانه و زنانه را مورد تأکید قرار می‌دهند (گیدنز: ۱۹۸). سرانجام، در آموزش رسمی (کتاب‌های درسی) این الگویابی جنسیتی تکمیل می‌شود؛ زیرا آموزش و پرورش، آنچه را کودک آموخته، بسیار غلیظ‌تر تدوین و در ذهن او حک می‌کند. کتب درسی و تصاویر آن در الگویابی شخصیتی کودک نقش موثری ایفا می‌کند و کودکان در ارتباط با این کتب درسی با پذیرش نقش جنسیتی در قالب‌های کلیشه‌شده رشد می‌یابند (حاجی‌نصرالله، ۱۳۸۲: ۵۰).

نور و ویتزمن و همکارانش که نقش جنسیت را در برخی از کتاب‌های کودکان پیش‌دبستانی تحلیل کرده‌اند (Weitzman et al, ۱۹۷۲، نقل از گیدنز: ۱۹۸)، چندین تفاوت آشکار را در نقش‌های جنسیت یافته‌اند. پسرها نقش بسیار بزرگتری در داستان و تصاویر ایفا می‌کردند تا دخترها؛ و از نظر تعداد، نسبت ۱۱ پسر به ۱ دختر بود. ویتزمن یادآور می‌شود که اگر حیوانات دارای هویت جنسیتی نیز در نظر گرفته شود، این نسبت ۹۵ به ۱ بود. در این پژوهش، فعالیت پسرها و دخترها نیز متفاوت بیان شده است. پسرها به کارهای ماجراجویانه و بیرون از خانه که مستلزم استقلال بود، می‌پرداختند و هر جا که دخترها ظاهر می‌شدند، به گونه‌ای انفعالی و اکثراً به فعالیت‌های درونی خانه نشان داده شده بودند. این تفاوت، تا حدودی درباره مردان و زنان بزرگسال نشان داده شده در کتب قصه نیز صدق می‌کند (گیدنز: ۱۹۹).

کارول گیلیگان، روانشناس آمریکایی، تحلیلی از تفاوت‌های جنسیتی بر مبنای تصاویر ذهنی‌ای که زنان و مردان بزرگسال از خود و دستاوردهایشان دارند، ارائه کرده است. او عقیده دارد که زنان احساسات خود را بر حسب روابط شخصی تعریف می‌کنند و دستاوردهای خود را با اشاره به توانایی مراقبت از دیگران مورد قضاوت قرار می‌دهند. از این رو، جایگاه زنان در زندگی مردان نقش مراقبت‌کننده و یاور است (گیدنز: ۲۰۴).

۵. تحلیل جنسیت در کتب درسی دوره پهلوی

بررسی کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی مبین جایگاه جنسیت و نقش‌های جنسیتی است. در این راستا، تصاویر کتاب‌های فارسی چهارم دبستان (۱۳۴۹ش)، ۱۳۴۳ش)، القبا‌ی فارسی (۱۳۳۰ش)، تاریخ ایران پنجم دبستان (۱۳۳۸ش)، حساب اول دبستان (۱۳۴۷ش)، فارسی دوم دبستان (بی تا)، کتاب اول دبستان (۱۳۳۹ش)، پنجم ابتدایی دختران (۱۳۱۴ش)، تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها (۱۳۲۸ش)، فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵ش) و کتاب سوم دبستان (۱۳۳۹ش) از بُعد نقش‌های جنسیتی مورد بررسی قرار گرفته‌اند.

ساختار جنسیتی این تصاویر در عرصه اجتماعی حاکی از کثرت و تنوع شغلی مردان نسبت به زنان است. در ساحت تاریخی اعم از تاریخ فرهنگی و تاریخ سیاسی و تاریخ اساطیری، قهرمانان تاریخی در کسوت مردانه ظاهر شده‌اند، زکریای رازی، پاستور، ادیسون، سقراط، افلاطون، ارسطو، آرش کمان‌گیر، رستم، خسرو پرویز از جایگاه برتر جنس مرد در گذشته‌های تاریخی حکایت دارد. تعلق انحصاری اقتدار سیاسی به مردان نیز از طریق تصویرگری مردان در کسوت سلطانی بازتعریف شده است.

در تصاویر کتب درسی این دوره، نقش مراقبت‌کنندگی و یاوری زنان نسبت به بقیه به‌ویژه در نظام خانواده تقویت می‌شود. در تصاویر مربوط به خانواده در هنگام صرف غذا اولویت سایر اعضای خانواده بر زن و ضرورت پذیرایی و سرویس دهی مادر به سایر اعضا تثبیت شده است. آموزه دیگری که این تصاویر به فراگیران القا می‌کند محدودیت فرصت‌های شغلی، سیاسی و ورزشی برای زنان، هویت مستقل مردان و انفعال زنان است. در ساحت معرفتی و معنوی، برتری جنس مرد در دادن درس خدانشناسی از سوی یک پسر دانش‌آموز برای دختران دانش‌آموز مجال بروز پیدا کرده است. این تصویر و لایه‌های مضمونی آن انتساب عقلانیت فلسفی به مردان و انفعال فکری زنان را القا می‌کند. جدول‌های ذیل با هدف نشان دادن جایگاه جنسیت و نقش‌های جنسیتی در کتب درسی دوره پهلوی ترسیم شده است.

جدول ۱. پیام‌های دارای بار جنسیتی در کتب درسی

عنوان کتاب درسی	موضوع درس	تصویرگران	جنس شخصیت اصلی تصویر
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳ش	زورخانه	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	باربد (موسیقیدان دوره ساسانی)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	افسانه چینی	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	زال و سیمرغ	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مرد
فارسی چهارم دبستان	افسانه آفریقای	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	زن
القبای فارسی / ۱۳۳۰ش	هر کی به گل دست بزنه	نامشخص	پسر
القبای فارسی	آذر و بلبل	_____	دختر
القبای فارسی	رقص کودکان	_____	دختر
القبای فارسی	زاله و بیژن	_____	دختر و پسر
القبای فارسی	دف و فانوس	_____	دختر و پسر
القبای فارسی	مامانجان	_____	زن (مادر)
القبای فارسی	بی بی	_____	زن (مادربزرگ)
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸ش	غارنشینان	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	زن و مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	سومریان	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	مرد (درحال نوشتن)
تاریخ ایران پنجم دبستان	عیلام	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	مرد (پادشاه و درباریان)
تاریخ ایران پنجم دبستان	فنیقیه	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	مصر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	مرد
تاریخ ایران پنجم دبستان	شاهنشاهی	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	پسر

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهرا علیزاده بیرجندی و دیگران) ۲۸۹

	غلامعلی مکتبی	هخامنشی	دبستان
مرد (درباری)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	کمجیه	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	داریوش بزرگ	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	خشایارشا	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	شاپور دوم	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	یزدگرد اول	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد (صحنه نبرد)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	ارمنستان	تاریخ ایران پنجم دبستان
زن و مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	فرهاد چهارم	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	مانی	تاریخ ایران پنجم دبستان
مرد (پزشک)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	دانش و ادبیات	تاریخ ایران پنجم دبستان
زن (نوازنده)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	خسر و پرویز	تاریخ ایران پنجم دبستان
زن و مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، غلامعلی مکتبی	تمدن ساسانی	تاریخ ایران پنجم دبستان
دختر	علی اصغر معصومی	آموزش عدد، آموزش ضرب	حساب اول دبستان / ۱۳۴۷ش
دختر و پسر	علی اصغر معصومی	آموزش عدد ۷	حساب اول دبستان
پسر	علی اصغر معصومی	آموزش عدد ۱۰	حساب اول دبستان
پسر	علی اصغر معصومی	آموزش جمع و تفریق	حساب اول دبستان
دختر و پسر	علی اصغر معصومی	آموزش جمع	حساب اول دبستان
مرد	محمدزمان زمانی	شاه	کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹ش
مرد (انوشیروان)	محمدزمان زمانی	باغبان نیکوکار	کتاب سوم دبستان

۲۹۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۲، اسفند ۱۴۰۰

مرد	محمدزمان زمانی	صرفه جویی و احسان	کتاب سوم دبستان
پسر	محمدزمان زمانی	بهترین سفارشنامه	کتاب سوم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی	معما	کتاب سوم دبستان
مرد (پدر) و پسر (فرزندانش)	محمدزمان زمانی	اتفاق و اتحاد	کتاب سوم دبستان/
مرد (پزشک)	محمدزمان زمانی	کر و بیمار	کتاب سوم دبستان
دختر	محمدزمان زمانی	اندرز	کتاب سوم دبستان
دختر	محمدزمان زمانی	کچلی	کتاب سوم دبستان
زن (مادر)	محمدزمان زمانی	باران	کتاب سوم دبستان
مرد (معلم)	محمدزمان زمانی	باد	کتاب سوم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی	داریوش بزرگ، شاپوردوم	کتاب سوم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی	شاپوردوم	کتاب سوم دبستان
پسر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	ده	فارسی چهارم دبستان/ ۱۳۴۹ش
دختر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	چشم بینا و گوش شنوا داشته باشیم	فارسی چهارم دبستان
زن (کتابدار)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	کتاب و کتابخانه	فارسی چهارم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	پیشه ور اصفهان	فارسی چهارم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	زکریای رازی	فارسی چهارم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	اختراع تلفن	فارسی چهارم دبستان
دختر و پسر (دانش آموز)	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	بهترین مکان دنیا	فارسی چهارم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	بهترین ارمغان	فارسی چهارم دبستان
پسر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	باران	فارسی چهارم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	کاوه آهنگر	فارسی چهارم دبستان
زن (معلم)	پرویز کلاتری	به کلاس دوم خوش آمدید	فارسی دوم دبستان

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهرا علیزاده بیرجندی و دیگران) ۲۹۱

زن (مادر) و پسر	پرویز کلاتری	اولین روز دبستان	فارسی دوم دبستان
پسر	پرویز کلاتری	میهن خویش را کنیم آباد	فارسی دوم دبستان
مرد (پلیس)	پرویز کلاتری	چراغ سبز	فارسی دوم دبستان
دختر	پرویز کلاتری	تصمیم کبری	فارسی دوم دبستان
مرد (نانوا)	پرویز کلاتری	دوستان ما	فارسی دوم دبستان
زن (مادر)	پرویز کلاتری	مادر	فارسی دوم دبستان
پسر	پرویز کلاتری	حسنک کجایی؟	فارسی دوم دبستان
دختر	پرویز کلاتری	گرگ و گاو	فارسی دوم دبستان
پیرزن	پرویز کلاتری	قوقولی قوقو	فارسی دوم دبستان
مرد و زن	پرویز کلاتری	دوازده برادر	فارسی دوم دبستان
دختر و پسر	پرویز کلاتری	چهارشنبه سوری	فارسی دوم دبستان
دختر و پسر	پرویز کلاتری	نوروز	فارسی دوم دبستان
پسر	پرویز کلاتری	چوپان دروغگو	فارسی دوم دبستان
دختر و پسر	نامشخص	دارا و آذر	کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹ش
دختر و پسر	نامشخص	دبستان	کتاب اول دبستان
دختر و پسر	نامشخص	صبح است	کتاب اول دبستان
دختر و پسر	نامشخص	ورزش	کتاب اول دبستان
دختر و پسر	نامشخص	خانه	کتاب اول دبستان
دختر و پسر	نامشخص	کتاب	کتاب اول دبستان
زن و مرد	_____	مادر و بابا	کتاب اول دبستان
زن، مرد، دختر، پسر	_____	شام	کتاب اول دبستان
زن، مرد، دختر، پسر	_____	مادر چای می ریزد	کتاب اول دبستان
زن، مرد، دختر، پسر	_____	خریدعید	کتاب اول دبستان
زن، مرد، دختر، پسر	_____	آذر و دارا سر میز غذا	کتاب اول دبستان
زن، مرد، دختر، پسر	_____	محبت به حیوانات	کتاب اول دبستان
پسر	_____	صبح، پرویز بلند	کتاب اول دبستان

		شد	
زن	_____	آموزگار	کتاب اول دبستان
زن (مادر)	_____	مادر برای آذر لباس می دوخت	کتاب اول دبستان
زن (مادر)، دختر، پسر	_____	آذر و دارا خیلی مهربانند،	کتاب اول دبستان
زن (مادر)، دختر، پسر	_____	همیشه باید راست گفت	کتاب اول دبستان
مرد (پدر)، دختر، پسر	_____	کلمات خواهر و خواندن	کتاب اول دبستان
مرد (پدر)، دختر، پسر	_____	درس مجله را بخوانید	کتاب اول دبستان
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	سقراط، افلاطون، ارشمیدس	پنجم ابتدایی دختران/ ۱۳۱۴ش
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	انوشیروان؛ بهرام گور،	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	سلطان محمود	پنجم ابتدایی دختران
پسر	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	دست و صورت را باید پاکیزه شست؛ آبله	پنجم ابتدایی دختران
زن	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	فرار کردیه	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	زراعت، کاسب و صنعتگر	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	کار و خدمت بنوع	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	فلزات	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	طیب و وظیفه شناس، پاستور	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	ابوالحسن خرقانی	پنجم ابتدایی دختران
مرد	یحیی دولتشاهی، محمدناصر صفا، رضا شهابی	آب ارسلان	پنجم ابتدایی دختران
دختر	نامشخص	خدا	تعلیمات دینی برای سال دوم

			دبستانها/ ۱۳۲۸ش
مرد (آموزگار)	نامشخص	خدا	تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها
دختر و پسر	نامشخص	فرخ درس خداشناسی می دهد	تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها
زن و مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	داستانها، به ورزش تن خود بنیرو کنیم	فارسی پنجم دبستان/ ۱۳۵۵ش
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	چه خوش است مرگی که در راه میهن باشد؛ آرش کمانگیر	فارسی پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	موسی و شبان	فارسی پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مهم ترین کاری که باید انجام داد	فارسی پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	رستم	فارسی پنجم دبستان
زن و پسر	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	مقررات عبور و مرور	فارسی پنجم دبستان
مرد	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	کشف آمریکا	فارسی پنجم دبستان
زن	محمدزمان زمانی، پرویز کلاتری، نورالدین زرین کلک	کار نیکوکردن از پرکردن است	فارسی پنجم دبستان

۶. بررسی کمی تصاویر از بُعد نقش‌های جنسیتی

یکی از معیارهای معنادار در تحلیل جنسیت و نقش‌های جنسیتی در کتب درسی عصر پهلوی، کمیت تصاویر مربوط به هر جنس است. از طریق این کمیت‌ها، وجوه تمایز نقش‌های جنسیتی در جامعه ایران، تنوع مشاغل برای مردان و حضور کم رنگ زنان در عرصه مشارکت‌های اجتماعی، اقتصادی و سیاسی تبیین می‌گردد. در ورای این کمیت‌ها، نقش تثبیت شده و کلیشه‌ای خانه‌داری، مراقبت‌کنندگی و یابوری زنان قابل درک است.

جدول ۲. بررسی تصاویر نقش های جنسیتی زن از بُعد کمیت^۱

عنوان کتاب درسی	زن
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳ش	۱(فرزند)
الفبای فارسی / ۱۳۳۰ش	۳۲(رقصنده: ۱۰؛ مادر: ۱؛ فرزند: ۲؛ دختر: ۱۶؛ بی بی: ۱؛ نوه: ۱؛ نقش چوپان: ۱)
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸ش	۱۰(غارنشین: ۴؛ زن آریایی: ۱؛ زن پارتی: ۲؛ نوازنده: ۳؛ زن ساسانی: ۱)
حساب اول دبستان / ۱۳۴۷ش	۲۰(دختر: ۱۲؛ کودک: ۸)
کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹ش	۸(دانش آموز: ۱؛ بیمار: ۳؛ فرزند: ۲؛ مادر: ۲)
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۹ش	۴(کتابدار: ۱؛ دانش آموز: ۳)
فارسی دوم دبستان	۱۳(معلم: ۱؛ مادر: ۲؛ دانش آموز: ۳؛ فرزند: ۱؛ دختر روستایی: ۱؛ پیرزن: ۱؛ دختر گمشده: ۱؛ خریدار: ۱؛ شرکت کننده در جشن: ۲)
کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹ش	۱۲۹(دختر: ۴۱؛ دانش آموز: ۴۱؛ مادر: ۲۰؛ فرزند: ۲۱؛ معلم: ۳؛ خواهر: ۳)
پنجم ابتدایی دختران / ۱۳۱۴ش	۱(کردیه ^۲)
تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها / ۱۳۲۸ش	۴(دانش آموز)
فارسی پنجم دبستان / ۱۳۵۵ش	۶(شهرزاد قصه گو: ۱؛ پلیس مدرسه: ۱؛ پلیس راهنمایی: ۱؛ دختر: ۲؛ زن: ۱؛ ورزشکار: ۱)

جدول ۳. بررسی تصاویر نقش های جنسیتی مرد از بُعد کمیت

عنوان کتاب درسی	مرد
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۳ش	۲۱(مردان زورخانه: ۱۱؛ نوازنده: ۱؛ مرد چینی: ۳؛ سپاهی: ۵؛ زال: ۱)
الفبای فارسی / ۱۳۳۰ش	۱۴(کودک: ۷؛ رقصنده: ۱؛ پسر: ۵؛ نوه: ۱)
تاریخ ایران پنجم دبستان / ۱۳۳۸ش	۱۶۶(غارنشین: ۴؛ مرد سومری: ۱؛ پادشاه: ۱۰؛ درباریان: ۲۸؛ مردان سپاهی: ۵۶؛ بازرگان: ۳؛ پسر: ۷؛ مرد: ۵؛ مشتری: ۵؛ برده: ۸؛ رئیس برده ها: ۲؛ مهاجر آریایی: ۶؛ مرد ماد: ۱؛ پسر: ۶؛ یهود: ۱۰؛ مرد پارتی: ۳؛ مانوی: ۲؛ دانشمند: ۵؛ بیمار: ۱؛ مرد ساسانی: ۲؛ شخصیت شاهنامه: ۱)
حساب اول دبستان / ۱۳۴۷ش	۴۳(پسر: ۳۲؛ کودک: ۱۰؛ مرد: ۱)
کتاب سوم دبستان / ۱۳۳۹ش	۴۰(محمد رضا پهلوی: ۱؛ پادشاه ایران باستان: ۳؛ باغبان: ۱؛ صاحبخانه: ۱؛ خدمتکار: ۱؛ مرد: ۴؛ بازرگان: ۱؛ حسابدار: ۱؛ دهقان: ۲؛ شیدا: ۱؛ دانشمند: ۱؛ روستایی: ۸؛ پدر: ۱؛ فرزند: ۵؛ بیمار: ۲؛ پزشک: ۲؛ مرد نابینا: ۱؛ ماهیگیر: ۱؛ معلم: ۱؛ درباری: ۲)
فارسی چهارم دبستان / ۱۳۴۹ش	۵۶(پسر: ۲۱؛ کتابدار: ۱؛ عضو کتابخانه: ۸؛ مسگر: ۲؛ دانشمند: ۱؛ مرد: ۴؛ محمد رضا پهلوی: ۱؛ مرد کرد: ۱؛ دانش آموز: ۱؛ نقاش: ۱؛ بازرگان: ۱؛ شخصیت شاهنامه: ۵؛ مرد سپاهی: ۶؛ مرد درباری: ۳)

۵۳(دانش آموز: ۱۵؛ فرزند: ۱؛ محمدرضای پهلوی: ۱؛ رضا پهلوی (ولیعهد): ۱؛ پسر: ۹؛ کشاورز: ۱؛ پلیس راهنمایی: ۱؛ نانو: ۱؛ بنا: ۲؛ آتش نشان: ۳؛ غار نشین: ۶؛ مرد: ۱؛ چوپان: ۱)	فارسی دوم دبستان
۱۴۱(پسر: ۵۱؛ دانش آموز: ۵۲؛ پدر: ۱۶؛ فرزند: ۱۶؛ مرد: ۳؛ برادر: ۳)	کتاب اول دبستان / ۱۳۳۹ش
۱۳۳(لقمان: ۱؛ کاروانیان: ۱۴؛ فیلسوف: ۴؛ پادشاهان ایران باستان: ۵؛ پسر: ۷؛ حاتم طایی: ۱؛ فرستاده حاکم: ۱؛ مرد سپاهی: ۱۱؛ آهنگر: ۳؛ کارگر: ۴؛ گله بان: ۱؛ معلم: ۲؛ باغبان: ۲؛ نجار: ۲؛ دانش آموز: ۵؛ خلیفه عباسی: ۳؛ پزشک: ۲؛ مرد: ۲۹؛ خشت زن: ۱؛ سلاطین ایران اسلامی: ۷؛ عارف: ۲؛ سفیدگر: ۲؛ کشاورز: ۳؛ قاضی: ۲؛ وزیر سلطان: ۱؛ زرگر: ۲؛ عطار: ۱؛ بقال: ۱؛ دانشمند: ۲؛ حکیم: ۱؛ شخصیت شاهنامه: ۷؛ درویش: ۱؛ معتز: ۱؛ سلمان فارسی: ۱؛ رفوگر: ۱)	پنجم ابتدایی دختران / ۱۳۱۴ش
۱۵(پسر: ۲؛ معلم: ۱؛ دانش آموز: ۱۲)	تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها / ۱۳۲۸ش
۵۳(معلم: ۱؛ پادشاه: ۱؛ آپاراتچی سینما: ۱؛ بازیگر: ۲؛ شاعر: ۲؛ عابر پیاده: ۱؛ پلیس راهنمایی: ۱؛ دریانورد: ۲؛ پزشک: ۳؛ نویسنده: ۱؛ فرمانروا: ۱؛ فردپارسا: ۱؛ قصه گو: ۱؛ پسر: ۱؛ شخصیت های شاهنامه: ۱؛ مرد وطن دوست(آرش): ۱؛ ورزشکار: ۹؛ کودک: ۱؛ دانشمند: ۱؛ مردان سپاهی: ۹؛ مرد: ۱۲)	فارسی پنجم دبستان / ۱۳۵۵ش

۷. بازنمود جنسیت و الگوهای جنسیتی در تصاویر کتب درسی

- بازتعریف نقش معلمی برای زن: زنان در دوران پهلوی بویژه در خلال دهه های ۳۰ و ۴۰ درصد بالایی از مشاغل مربوط به آموزگاری را به خود اختصاص دادند. براساس آماری که فوران از اشتغال زنان در دوره پهلوی دوم بویژه دهه های ۴۰ و ۵۰ ارائه داده است. زنان ۱۰۰ درصد مشاغل مربی کودکان دبستان ها، ۵۴ درصد آموزگاری دبستان ها و ۳۰ درصد دبیری دبیرستان ها را به خود اختصاص دادند (فوران، ۱۳۸۳: ۵۰۲). با توجه به این آمار و اشتغال زنان در امور آموزشی اضافه شدن تصویر زن در نقش معلم در کتب این دوره کاملا توجیه پذیر است و حاکی از رشد فزاینده اشتغال زنان در عرصه آموزشی است.
- حضور کم رنگ زن در فعالیت های ورزشی: در کتاب فارسی پنجم دبستان سال ۱۳۵۵ش درسی با عنوان «به ورزش تن خود بنیرو کنیم» وجود دارد که در آن از فواید ورزش کردن و تاریخچه مختصر بازی های المپیک صحبت شده است. در این درس، تصویری طراحی شده که شامل تعدادی از ورزشکاران مرد در رشته های ورزشی نظیر اسب سواری، دو و میدانی، وزنه برداری، پرتاب نیزه، فوتبال و کشتی دیده می شود. در حاشیه این تصویر، زن ورزشکاری در رشته ژیمناستیک

دیده می‌شود که در قیاس با مردان ورزشکار در ابعاد کوچکتر ترسیم شده است. درحاشیه‌بودن و کوچک بودن تصویر این زن ورزشکار، دلالت معناداری بر نادیده‌گرفتن زنان و قابلیت‌های آنان در جامعه آن روز دارد. در این راستا اشاره ای به برخی از آیین‌نامه‌های وزارت معارف (جلسه ۲۹۸ شورای عالی معارف در دوره کفالت علی اصغر حکمت) در ارتباط با ورزش دانش‌آموزان ضروری می‌نماید. اگر چه در این آیین‌نامه‌ها به ورزش دختران نیز اشاراتی شده است. باین حال ساعات ورزش از نظر کمی و مطالب مرتبط با انواع ورزش‌ها و بازی‌ها برای دانش‌آموزان ذکور (مجله تعلیم و تربیت، ۱۳۱۳ش، سال چهارم، ش ۱۱: ۶۹۷ - ۷۰۱) بر دختران پیشی دارد.

- نقش‌های جنسیتی پدر و مادر در نظام خانواده: در تصاویر کتاب اول دبستان سال ۱۳۳۹ش، می‌توان نگاه سنتی به زن در نظام خانواده را مشاهده کرد. زن در خانه مسئول تربیت فرزندان و انجام کارهای خانه است. فنجان‌های چای ریخته‌شده جلوی افراد خانواده، نشان‌دهنده اولویت داشتن سایر اعضای خانواده در سرویس‌دهی مادر به آن‌هاست. این نکته یادآور مضامین کتاب *تادیب النسوان* در آداب سفره و نشستن بر سر سفره است که آخرین فردی که باید بعد از پذیرایی از اعضای خانواده، دست به غذا برد، زن است.

- در حاشیه قرار گرفتن زنان و دختران در تصاویر: اختصاص دادن قد بلند به جنس مرد و هم‌چنین در اختیار قراردادن ابزارهای بزرگتر به آن‌ها، به بازتولید جایگاه برتر مردان کمک کرده است؛ چنانکه در تصویر کتاب اول دبستان سال ۱۳۳۹ش آب‌پاش بزرگتر در دست پسر است. در کتاب تاریخ سال پنجم ابتدایی، مراسم بارعام نوروز و هم‌چنین درس مهاجرت آریایی‌ها، تقدم و کثرت مردان نیز شاهد دیگری بر این مدعاست (ناتل خانلری، ۱۳۳۸: ۱۴ و ۸۱).

- تفاوت در نقش‌های جنسیتی زن و مرد: ترغیب به نقش مادری و رسیدگی به امور خانه را می‌توان در تصاویر کتاب اول دبستان ۱۳۳۹ش مشاهده کرد. مادر، در خانه خیاطی می‌کند (همان: ۶۹)، وقتی بچه‌ها به خانه می‌آیند، مادر در خانه است (همان: ۷۸)، درباره محبت به حیوانات و راست‌گویی با دارا و آذر صحبت می‌کند (همان: ۹۱، ۱۰۵)، بافتنی به دست دارد (همان: ۱۹)، سر میز برای اعضای خانواده

چای می ریزد(همان: ۴۵). اگر چه در متن کتاب به این مسئله اشاره نشده ولی می‌توان حدس زد که مادر خانه دار است و مسائل تربیتی فرزندان بر عهده اوست. درمقابل پدر به تکالیف آن‌ها رسیدگی می‌کند. چنان‌که پرسش درسی خود را از پدر می‌پرسند (همان: ۹۴، ۱۰۱).

مورد دیگر در کتاب *تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها* نیز مشاهده کرد. موضوع درس اول، درباره «خدا» است. این بحث با گفتگوی دو دانش آموز به نام فرخنده و فرشید در مورد گفته‌های آموزگارشان پیرامون نعمت‌های خداوند آغاز می‌گردد. در قسمتی از این گفت‌وگوها، برادر بزرگتر فرشید، فرخ، در این بحث وارد می‌شود، و از طریق برهان نظم، وجود خداوند را برای آن‌ها اثبات می‌کند (تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها، ۱۳۲۸: ۴). در واقع نگاه فیلسوفانه و مظهر عقلانیت در این کتاب با جنس مذکر است. البته این مسئله، امر غریبی نیست. در تاریخ فلسفه، چنان‌که یوستین گردر در کتاب *دنیای سوفی* اشاره کرده، نامی حتی از یک زن فیلسوف نیز نامبرده نشده است (گاردنر، ۱۳۷۵).

نمونه‌های دیگری از نقش‌های جنسیتی زنان در کتاب‌های تاریخ بازناب پیدا کرده است. در این زمینه می‌توان به نقش شهبانو یا ملکه، نوازنده و رقاصه در مبحث درسی تمدن ساسانی اشاره کرد (ناتل خانلری، ۱۳۳۸: ۷۶-۷۷).

- جنسیتی شدن مکان و مشاغل: بررسی تصاویر کتب درسی نشان دهنده حضور مردان در مشاغل و مکان‌های مختلف (نظیر بازار، کشتی، مزرعه، مدرسه) است؛ و منزل مکانی برای استراحت آن‌هاست اما زنان اغلب در خانه یا کلاس درس هستند.

- جنسیتی شدن تفریحات: در کتاب اول دبستان، وسایل بازی دو جنس به صورت متفاوت نشان داده شده است. پسر با توپ و ماشین و قطار بازی می‌کند در صورتی که دختر در تصاویر مختلف عروسک به دست دارد.

- عدم تطابق پوشش دختر با جامعه ایران: در کتاب نگارش الفبا، تصویری از یک دختر چوپان دیده می‌شود که نوع پوشش او سنخیتی با جامعه ایران ندارد و می‌توان نشانه‌هایی از اقتباس و الگوبرداری از پوشش غربی را مشاهده کرد. تصویرگر می‌توانست برای انطباق این تصویر با واقعیت‌های جامعه، دختری ایللیاتی از یکی از اقوام ایرانی را ترسیم کند.

۸. نتیجه‌گیری

مطالب و مواد آموزشی کتب درسی نقش مهمی در شکل‌گیری دیدگاه‌های دانش‌آموزان و بازتولید ارزش‌های فرهنگی و اجتماعی ایفا می‌کند. در کنار مباحث درسی کتاب‌های دوره ابتدایی، تصاویر نیز از طریق ارائه الگوهای ذهنی و رفتاری، تاثیر ماندگاری بر نگرش و کنش دانش‌آموزان که زنان و مردان آینده‌اند، برجای می‌گذارد و از بُعد کمی و محتوای کیفی در پذیرش و القای نقش‌های جنسیتی در قالب‌های کلیشه‌ای و سنتی موثر است. بررسی تصاویر کتب درسی مقطع ابتدایی در دوره پهلوی با توجه به دلایل ذیل نشان‌دهنده نگرش جنسیتی است:

- تعداد بیشتر تصاویر مردان (۷۳۵ مورد) به زنان (۲۲۸ مورد)؛
- ارائه تصویری کاملاً سنتی از مادر، پدر، دختر، پسر و نقش و منزلت اجتماعی آن‌ها؛
- تمایز در اسباب بازی دختر (عروسک) و پسر (قطار، ماشین)؛
- نگاه سنتی به تقسیم کار در درون خانواده (مادر بیشتر به عنوان سرویس دهنده به اعضای خانواده و مراقبت‌کننده از آنها به تصویر کشیده شده است)؛
- اختصاص نقش‌های مثبت، خاص و مهم (نظیر قهرمان وطن، دانشمند، فیلسوف، پادشاه و دانش‌آموز با ذهن تحلیل‌گر فلسفی) به مردان و نقش‌های کلیشه‌ای (نظیر خانه‌دار، خیاط، آشپز) به زنان؛
- تنوع نقش‌های اجتماعی مردان در تصدی مشاغل مختلف و محدودیت فرصت‌های شغلی، اجتماعی، سیاسی و ورزشی برای زنان، برتری جنس مرد در عرصه معرفتی و شناختی.

گفتنی است افزون بر تصاویر، محتوای برخی از مباحث کتب درسی دوره پهلوی نیز حاکی از وجود نگرش‌های جنسیتی در این متون است که می‌تواند عنوان پژوهش مستقلی قرار گیرد.

پی‌نوشت‌ها

۱. تصاویری که به دلیل عدم وضوح، جنسیت فرد مشخص نیست، در شمارش مدنظر قرار نگرفته است.
۲. از زنان اشراف زاده ایرانی که نام وی در شاهنامه آمده است.

کتابنامه

- افشانی، علیرضا؛ عسکری ندوشن، عباس، فاضل نجف آبادی، سمیه (۱۳۸۸). «بازتولید نقش‌های جنسیتی در کتابهای فارسی مقطع ابتدایی» در: پژوهش زنان. ش ۱. بهار. ص ۸۷ - ۱۰۷.
- انوری، حسن (۱۳۴۹). *فارسی چهارم دبستان*. تهران: سازمان کتابهای درسی ایران.
- انوری، حسن (۱۳۵۵). *فارسی پنجم دبستان*. تهران: سازمان کتابهای درسی ایران.
- ایمن، لیلی؛ انوری، حسن (بی تا). *فارسی برای کلاس دوم دبستان*. تهران: شرکت سهامی افست.
- ایمن، لیلی؛ خانلری، زهرا (۱۳۴۳). *کتاب فارسی چهارم دبستان*. بی جا.
- بینا، فتح‌الله (۱۳۳۰). *الفبای فارسی*. تهران.
- پورگیو، فریده؛ زکاوت، مسیح (۱۳۸۹). «بررسی نقش‌های جنسیتی در خاله سوسکه» در: *مطالعات ادبیات کودک*. ش ۲. پاییز و زمستان. ص ۲۷ - ۴۳.
- تاج مزینانی، علی اکبر؛ حامد، مهدیه (۱۳۹۳). «بررسی تحول فرهنگ جنسیتی در کتب درسی (مطالعه‌ای تطبیقی پیرامون کتاب‌های فارسی اول ابتدایی سال‌های ۱۳۵۷، ۱۳۶۲ و ۱۳۸۲)». *فصلنامه علوم اجتماعی*. ش ۶۴. بهار. ص ۷۳ - ۱۰۳.
- تعلیمات دینی برای سال دوم دبستانها (۱۳۲۸). تهران: چاپخانه علمی و شرکاء.
- حاجی نصرالله، شکوه (۱۳۸۲). «نقش الگوهای جنسیت برای کودک ایرانی» در: *پژوهشنامه ادبیات کودک و نوجوان*. ش ۳۲. ص ۴۳ - ۵۹.
- سفیری، خدیجه؛ منصوریان راوندی، فاطمه (۱۳۹۴). «کلیشه‌های جنسیتی و سلامت اجتماعی» در: *مطالعات اجتماعی روان‌شناختی زنان*. ش ۲. ص ۳۷ - ۶۶.
- سیف‌اللهی، سیف‌الله؛ ابراهیمی، مریم (۱۳۸۷). «نقش و منزلت زن در کتاب‌های درس فارسی مدارس آموزش و پرورش ایران» در: *پژوهش‌های جامعه‌شناختی*. ش ۱. بهار. ص ۴۹ - ۷۶.
- شمس‌آوری، جهانگیر؛ رضا، محمود (۱۳۴۷). *حساب برای اول دبستان*. تهران: سازمان کتاب‌های درسی ایران.

۳۰۰ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۲، اسفند ۱۴۰۰

شیخاوندی، داور (۱۳۸۵). «بازتاب هویت‌های جنسیتی در کتاب‌های تعلیمات اجتماعی آموزش ابتدایی و دوره راهنمایی تحصیلی» در: *تعلیم و تربیت (آموزش و پرورش)*. ش ۸۷، ص ۹۳ - ۱۲۰.

کتاب سوم دبستان (۱۳۳۹). تهران: فرانکلین.

کتاب اول دبستان (۱۳۳۹). تهران: فرانکلین.

کتاب پنجم ابتدائی دختران (۱۳۱۴). تهران: شرکت چاپخانه فرهنگ ایران.

گاردنر، یوستین (۱۳۷۵). *دنیای سوفی*. ترجمه حسن کامشاد. تهران: نیلوفر

گیدنز، آنتونی (۱۳۸۷). *جامعه‌شناسی*. ترجمه منوچهر صبوری. تهران: نشرنی.

فروتن، یعقوب (۱۳۸۹). «جامعه‌پذیری جنسیتی در کتاب‌های درسی مدارس ایران» در: *پژوهش زنان*. ش ۳، پاییز. ص ۱۹۵ - ۲۱۶.

فروتن، یعقوب (۱۳۹۰). «زنان و زبان: بازتاب هویت جنسیتی در کتاب‌های زبان‌های فارسی، انگلیسی و عربی مدارس ایران» در *مطالعات زنان*. ش ۲، ص ۱۶۱ - ۱۸۱.

فوران، جان (۱۳۸۳). *مقاومت شکننده تاریخ تحولات اجتماعی ایران*. ترجمه احمد تدین. تهران: رسا.

قاسمی، وحید؛ نوروزی، رضا علی؛ محمدتقی نژاد، رعنا (۱۳۹۲). «تحلیل تطبیقی محتوای تصاویر کتاب‌های آموزش عمومی از منظر بازنمایی فرهنگ پوشش بین دو کشور ایران و سوریه» در: *جامعه‌شناسی کاربردی*. ش ۱، ص ۹۹ - ۱۲۲.

محرمی، فریده (۱۳۸۱). *مقایسه میزان توجه به نقش‌های جنسیتی در کتب درسی جدید و قدیم (مقطع راهنمایی، حرفه و فن)*. پایان‌نامه کارشناسی ارشد. دانشگاه آزاد رودهن. استاد راهنما افسانه وارسته فر.

محمدتقی نژاد، رعنا؛ قاسمی، وحید؛ علی نوروزی، رضا (۱۳۹۴). «تحلیل محتوای مقایسه‌ای تصاویر کتاب‌های درسی ایران و سوریه با تاکید بر نابرابری جنسیتی». *جامعه‌شناسی کاربردی*. ش ۱، بهار. ص ۱۷ - ۳۸.

مجله *تعلیم و تربیت*، ۱۳۱۳ ش، سال چهارم، ش ۱۱، تهران: مطبعه مهر.

ناتل خانلری، پرویز (۱۳۳۸). *تاریخ ایران از آغاز تا اسلام*. شرکت سهامی کتابهای درسی ایران.

نرسیسیانس، املیا (۱۳۸۵). *مردم‌شناسی جمعیت*. تهران: افکار.

نظری منظم، هادی؛ موسوی، رضا (۱۳۹۵). «نقد و بررسی نقش آموزشی تصویر در کتاب‌های آموزش زبان عربی به غیر عرب‌زبان‌ها» در: *پژوهش و نگارش کتب دانشگاهی*. ش ۳۹، ص ۲۶ - ۴۴.

بررسی جنسیت و نقش‌های جنسیتی ... (زهرا علیزاده بیرجندی و دیگران) ۳۰۱

نوریان، محمد (۱۳۸۷). «بررسی چگونگی به کارگیری اصل تاکید در طراحی تصاویر کتابهای درسی پایه دوم و پنجم دوره ابتدایی» در: *اندیشه های نوین تربیتی*. ش ۳. ص ۱۲۷ - ۱۴۴.
هاشمی، سهیلا؛ شهرآرای، مهرناز (۱۳۸۷). «بررسی باورها و ارزش های دانش آموزان، خانواده و کتاب های درسی درباره تساوی جنسیت» در: *مطالعات زنان*. ش ۲. پاییز. ص ۲۷ - ۴۶.

کتاب اول دبستان (۱۳۳۶۹ش)

کتاب اول دبستان (۱۳۳۹ش)

کتاب الفبای فارسی (۱۳۳۰ش)

کتاب فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵ش)

۳۰۲ پژوهش‌نامه انتقادی متون و برنامه‌های علوم انسانی، سال ۲۱، شماره ۱۲، اسفند ۱۴۰۰

کتاب فارسی پنجم دبستان (۱۳۵۵ش)

